

Το άρθρο 16 του Συντάγματος στη δίνη του νεοφεουδαρχικού συνταγματισμού¹

Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος

*Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
Επισκέπτης Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Jean Moulin – Lyon 3
τ. Εισηγητής στο Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
www.cyannakopoulos.gr*

Εισαγωγή

Όπως γίνεται δεκτό στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σύμφωνα με το γράμμα και το πνεύμα των διατάξεων των παραγράφων 4, 5 και 8 του άρθρου 16 του Συντάγματος, «[η] ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται στην Ελλάδα αποκλειστικώς από ιδρύματα που αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, πλήρως αυτοδιοικούμενα, απαγορεύεται δε απολύτως η σύσταση σχολών ανώτατης εκπαίδευσης από ιδιώτες, ασχέτως του προορισμού ή του χαρακτήρα των σχολών αυτών»². Η εκπαίδευση αυτή παρέχεται δωρεάν, καθ'όλη τη διάρκεια των προπτυχιακών σπουδών, «για όλους ανεξαιρέτως τους Έλληνες, οι οποίοι επέτυχαν, μετά από αντικειμενική δοκιμασία προς διαπίστωση της ικανότητάς τους, να εγγραφούν και να συμμετάσχουν στην παρεχόμενη από τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα εκπαίδευση»³, περιεχόμενο δε της δωρεάν παιδείας είναι «η ανεξάρτητα από εισοδηματικά κριτήρια μη συμμετοχή των φοιτητών στο κόστος λειτουργίας και παροχής του εκπαιδευτικού έργου διά της καταβολής διδάκτρων καθώς και η δωρεάν προμήθεια και παροχή των αναγκαίων διδακτικών μέσων (βιβλία κλπ.)»⁴. Η, κατά τα προαναφερθέντα, επιλογή του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος να κατοχυρώσει τον δωρεάν χαρακτήρα της ανώτατης εκπαίδευσης και να προσδώσει τη μορφή του νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου στους φορείς που την παρέχουν εισάγει ιδιαίτερες εγγυήσεις ως προς την άσκηση των ελευθεριών έρευνας και διδασκαλίας σε αυτή την εκπαιδευτική βαθμίδα, υπό την έννοια ότι «τα πανεπιστήμια

---

¹ Η παρούσα μελέτη αποτελεί συμβολή του συγγραφέα στον Τιμητικό Τόμο για τον τ. Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας, Ακαδημαϊκό και Επίτιμο Καθηγητή της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ Π. Παυλόπουλο.

² Βλ., αντί άλλων, ΣτΕ 922/2023, σκέψη 7.

³ Βλ. ΣτΕ Ολ. 2411/2012, σκέψη 8.

⁴ *Ibidem*.

ως πλήρως αυτοδιοικούμενα ν.π.δ.δ. ενσωματώνουν το πρόταγμα της εξυπηρέτησης του γενικού συμφέροντος, που συμπυκνώνεται στην οργάνωση των δραστηριοτήτων τους με βάση τους κανόνες και τα διδάγματα των επιστημών, παράλληλα δε τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας εξοπλίζονται με την ακαδημαϊκή ελευθερία για να αποκρούουν πιο αποτελεσματικά τους πολιτικούς καταναγκασμούς ή/και τις αγοραίες επιβουλές»⁵.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990, γινόταν δεκτό ότι οι παραπάνω συνταγματικές διατάξεις, καίτοι εκλαμβάνονταν από ορισμένους ως φραγμός για νέες οργανωτικές πρωτοβουλίες στον χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, δεν αποτελούν τέτοιο φραγμό αλλά «εγγύηση σοβαρότητας και αξιοπιστίας των πρωτοβουλιών αυτών»⁶. Επικρατούσε δε η αντίληψη ότι δεν υπήρχε κίνδυνος οι εν λόγω διατάξεις να κριθούν ασυμβίβαστες με το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο⁷, δεδομένου, μάλιστα, ότι, με την απόφαση της 11^{ης} Φεβρουαρίου 1992, στην υπόθεση *Παναγιωτοπούλου κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου* (T-16/90), το Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων είχε κρίνει ότι η απαγόρευση σύστασης ιδιωτικών πανεπιστημίων, σύμφωνα με το άρθρο 16 του Ελληνικού Συντάγματος, «δεν αντίκειται στην ελευθερία εγκαταστάσεως», διότι πρόκειται για «απαγόρευση η οποία δεν συνεπάγεται διάκριση μεταξύ Ελλήνων υπηκόων και υπηκόων των άλλων κρατών μελών»⁸. Έκτοτε, όμως, κατά των παραπάνω συνταγματικών διατάξεων κλιμακώθηκε μια έντονη αμφισβήτηση, ίσως η σφοδρότερη που στράφηκε ποτέ κατά διατάξεων του Συντάγματος του 1975. Κατ' επίκληση, εκτός των άλλων, της εξέλιξης του παράγωγου ενωσιακού δικαίου και της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), πολλοί, από πολιτικούς μέχρι πανεπιστημιακούς και ανώτατους δικαστικούς λειτουργούς, έχουν φτάσει, στις μέρες μας, στο σημείο να χαρακτηρίζουν τις παραπάνω συνταγματικές διατάξεις «κολοσσιαία θεσμική ανωμαλία»⁹ και «παγκόσμια

⁵ Βλ. Ι. Καμτσίδου, «Το Πανεπιστήμιο ανάμεσα στο κράτος και την αγορά», www.constitutionalism.gr, 27.7.2023.

⁶ Βλ. Ε. Βενιζέλου, «Η αλήθεια για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια», *Εφημερίδα «Το Βήμα»*, 7.6.1998. Βλ. και Π. Γέμτου- Α. Τσαμπάση- Θ. Ξανθόπουλου- Ι. Αναστόπουλου- Π. Μπερνίτσα- Β. Σκουρή- Π. Χριστόφορου- Ν. Κλαμαρή- Ε. Βολουδάκη- Σ. Ταλιαδούρου, «Πόρισμα 29ης Οκτωβρίου 1990 για τη μελέτη του υφισταμένου νομικού πλαισίου για την ίδρυση και λειτουργία στην Ελλάδα μη κρατικών ΑΕΙ και ΤΕΙ», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου* (ΕφημΔΔ) 2/2022, σ. 243 επ..

⁷ Βλ. Ε. Βενιζέλου, «Η αλήθεια για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια», ό.π., Π. Γέμτου- Α. Τσαμπάση- Θ. Ξανθόπουλου- Ι. Αναστόπουλου- Π. Μπερνίτσα- Β. Σκουρή- Π. Χριστόφορου- Ν. Κλαμαρή- Ε. Βολουδάκη- Σ. Ταλιαδούρου, «Πόρισμα 29ης Οκτωβρίου 1990...», ό.π..

⁸ Σκέψη 73.

⁹ Βλ. Α. Χατζή, «7 επιχειρήματα υπέρ των ιδιωτικών πανεπιστημίων», 14.9.2017 [<https://kefim.org/7-epicheirimata-yper-ton-idiotikon-panepistimion-toy-aristeidi-chatzi/>].

θλιβερή πρωτοτυπία»¹⁰ ή ακόμη και «ντροπή της δημοκρατίας μας»¹¹, ενώ άλλοι προτείνουν, όχι μόνο επανειλημμένως την τυπική αναθεώρησή τους, αλλά και μεθόδους άμεσης παράκαμψής τους, όπως της σύναψης διακρατικών συμφωνιών που, σύμφωνα τάχα με το άρθρο 28, παρ. 1, του Συντάγματος, θα μπορούσαν, από μόνες τους, να επιτρέψουν την ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων στη Χώρα μας¹².

Το μένος κατά κάθε δημόσιου θεσμού, το οποίο αποπνέει, σήμερα, η ηγεμονία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, δεν ικανοποιείται πλέον με την εξάντληση των ερμηνευτικών περιθωρίων που αφήνει το άρθρο 16 του Συντάγματος, ούτε με τη δρομολόγηση μιας νέας συνταγματικής διαδικασίας συναινετικής αναθεώρησής του, αλλά απαιτεί την άμεση απαξίωσή του. Πρόκειται για μια εκδήλωση του γενικότερου φαινομένου στο πλαίσιο του οποίου, στις δυτικές δημοκρατίες, οι ελίτ δεν ασπάζονται απλώς την απορρύθμιση της οικονομίας, αλλά επιδιώκουν πλέον κάτι που περιγράφεται ως μια νέα μορφή φεουδαρχίας, στο πλαίσιο της οποίας τόσο οι δημόσιες λειτουργίες όσο και τα δικαιώματα των πολιτών επιστρέφουν σε καθεστώς ανεξέλεγκτου ελέγχου από ιδιωτικές επιχειρήσεις¹³. Αυτός ο ανεξέλεγκτος έλεγχος υπονομεύει όχι μόνο το κοινωνικό αλλά και το φιλελεύθερο Κράτος Δικαίου. Σε ό,τι αφορά δε, ειδικότερα, την ανώτατη εκπαίδευση, οι αχαλίνωτες δυνάμεις της αγοράς, οι οποίες, στην πράξη, σέβονται τον ελεύθερο ανταγωνισμό όσο και οι ιερείς των διαφόρων θρησκειών το εκάστοτε δόγμα τους, δεν διστάζουν να αναιρέσουν τα κεκτημένα του νεωτερικού συνταγματισμού, προκειμένου να ελέγξουν, με κάθε τρόπο, και τα πανεπιστήμια, όπως τα έλεγχε η Εκκλησία στον Μεσαίωνα, προτού οι μεγάλες αστικές επαναστάσεις και τα δημοκρατικά κινήματα μεταφέρουν τον έλεγχό τους στο Κράτος και οδηγήσουν στην κατοχύρωση της αυτοδιοίκησής τους, ώστε η έρευνα και η διδασκαλία σε αυτά να μην υπακούει ούτε στα κελεύσματα της κρατικής εξουσίας ούτε στις σκοπιμότητες των ισχυρών της αγοράς¹⁴.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να δείξει ότι οι παραπάνω περιπέτειες του άρθρου 16 του Συντάγματος, ως προς το καθεστώς

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Βλ. Β. Φλωρίδη, «Άρθρο 16 του Συντάγματος: η ντροπή της δημοκρατίας μας», Εφημερίδα «Η Καθημερινή», 9.7.2023.

¹² Βλ. Ν. Ρουγγέρη, «Ιδιωτικά ΑΕΙ: Πώς μπορεί να “παρακάμψει” τον σκόπελο του άρθρου 16 η κυβέρνηση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 7.7.2023 [<https://www.ot.gr/2023/07/07/epikairothta/politiki/idiotika-aei-pos-mporei-na-parakampsei-ton-skopelo-tou-arthrou-16-i-kyvernisi/>].

¹³ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022, αρ. 92.

¹⁴ Βλ., ως προς την ιστορική εξέλιξη του καθεστώτος των πανεπιστημίων, Ι. Καμτσίδου, «Το Πανεπιστήμιο ανάμεσα στο κράτος και την αγορά», ό.π..

οργάνωσης και λειτουργίας των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα των *νεοφεουδαρχικών* χαρακτηριστικών που εμφανίζει, στις μέρες μας, ο συνταγματισμός στην Ευρώπη και στην Ελλάδα¹⁵. Μπορεί κανείς να το διαπιστώσει, καθώς οι σχετικές συνταγματικές ρυθμίσεις βρίσκονται στο επίκεντρο της αναβίωσης της λογικής της διαμοιρασμένης κυριαρχίας (I), της ιδιωτικοποίησης των συνταγματικών προτύπων (II) και της ρευστοποίησης του συνταγματικού δικαίου (III).

I. Η διαμοιρασμένη κυριαρχία

Στη σύγχρονη εποχή, η προνεωτερική λογική της διαμοιρασμένης κυριαρχίας αναβίωσε, κυρίως, σε μελέτες που αφορούσαν την άσκηση κυριαρχίας από δύο ή περισσότερα κράτη στην ίδια επικράτεια ή σε ένα τμήμα της επικράτειας (π.χ. συγκυριαρχία, ένωση κρατών, προτεκτοράτα) ή τη συνταγματική αναγνώριση ενός τμήματος ή ποσοστού κυριαρχίας σε μία ή περισσότερες από τις κοινότητες ή περιφέρειες που ανήκουν σε ένα κυρίαρχο κράτος, δηλαδή τις σχέσεις κεντρικών και τοπικών εξουσιών στο πλαίσιο ενός συντεταγμένου (ομοσπονδιακού) πλουραλισμού. Ωστόσο, ο πλέον επίκαιρος και δημιουργικός συνταγματικός λόγος που επικαλείται, ως νέο δόγμα, τη λογική της διαμοιρασμένης κυριαρχίας είναι, στις μέρες μας, αυτός που επιχειρεί να εξηγήσει και να νομιμοποιήσει τόσο τις ποικίλες ρωγμές που έχει υποστεί η νεωτερική αντίληψη περί ενιαίας και αδιαίρετης κρατικής κυριαρχίας όσο και περιπτώσεις ασύντακτου πλουραλισμού, όπως αυτού που αναπτύσσεται στην Ευρώπη μεταξύ της ατελώς συντεταγμένης Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών μελών της¹⁶.

Η επάνοδος στη λογική της διαμοιρασμένης κυριαρχίας αναζωπύρωσε τον απροϋπόθετο πολιτικό ανταγωνισμό, προεχόντως διότι νομιμοποίησε τον πολυδιάστατο *απεντοπισμό* του Πολιτικού από τον έλεγχο ή και τη σφαίρα επιρροής της κρατικής κυριαρχίας¹⁷. Αυτός ο απεντοπισμός αναπαρήγαγε, με τη σειρά του, τη διαίρεση και την αποδυνάμωση της κρατικής κυριαρχίας κατά τρόπο δυναμικό και συγκρουσιακό. Πρόκειται για ένα νεοφεουδαρχικό φαινόμενο, στο μέτρο που το Κράτος έχασε τη δυνατότητα άμεσης κυριαρχίας επί όλων των υπηκόων του και περιορίστηκε σε μια απλή *επικυριαρχία* (*suzeraineté*), η οποία θυμίζει την περιορισμένη εξουσία που είχε ο φεουδαλικός άρχοντας (*souzerain*) απευθείας μόνο στους δικούς του υποτελείς (*vassaux*) και όχι

¹⁵ Ως προς τα χαρακτηριστικά αυτά, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό.π..

¹⁶ *Idem*, αρ. 20.

¹⁷ Πρβλ. R.A.W. Rhodes, «The hollowing out of the state: The changing nature of the public service in Britain», *The Political Quarterly* 65 (2), σ. 138 επ..

στους υποτελείς των υποτελών του¹⁸. Ας υπομνησθεί δε ότι, στο πλαίσιο αυτής της φεουδαρχικής σχέσης *επικυριαρχίας*, ούτε η αρχικώς εξαρτημένη σχέση (*vassalage*) του υποτελούς προς τον φεουδαλικό άρχοντα, ο οποίος χορηγούσε ως ανταμοιβή (*beneficium*) στον πρώτο, για τις -κυρίως στρατιωτικές, μετά τα τέλη του 11^{ου} αιώνα- υπηρεσίες του, γαίες προς ίδια εκμετάλλευση (*feudum* ή *fief*), ούτε η συναφής ιδιαίτερη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο αυτών προσώπων εμπόδισαν, κατά καιρούς, τη σχετική αυτονόμηση του υποτελούς και την ενίσχυσή του μέσω συγκρούσεων του με τον άρχοντα, κυρίως για λόγους οικονομικούς και στρατιωτικούς¹⁹.

Ο συνταγματικός πλουραλισμός, ο οποίος αναπτύχθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στον οποίο αναφέρεται το νέο δόγμα περί διαμοιρασμού της κυριαρχίας μεταξύ της Ένωσης και των κρατών μελών της, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αναζωπύρωσης του απροϋπόθετου πολιτικού ανταγωνισμού, λόγω των εντάσεων που προκαλεί η μετάπτωση των σχέσεων εξωτερικής κυριαρχίας σε σχέσεις επικυριαρχίας. Ο εν λόγω πλουραλισμός, στο πλαίσιο του οποίου η ύπαρξη και η άσκηση των εξουσιών των οργάνων της Ένωσης προϋποθέτουν την άσκηση των αρμοδιοτήτων των οργάνων των κρατών μελών, θεμελιώνεται στη συνταγματικής περιωπής αρχή της δοτής αρμοδιότητας των οργάνων της Ένωσης, η οποία βρίσκει έρεισμα τόσο στις ευρωπαϊκές Συνθήκες όσο και σε συνταγματικές διατάξεις των κρατών μελών. Εντούτοις, όπως έδειξε η ιστορική εξέλιξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η ατελής συνταγματοποίηση της τελευταίας σε συνδυασμό με την αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου των κρατών μελών, είχε ως αποτέλεσμα η αρχή της δοτής αρμοδιότητας να μην αποτελέσει ένα στατικό και αυστηρό πλαίσιο κατανομής σαφών και ιεραρχημένων αρμοδιοτήτων, αλλά ένα δυναμικό και εύπλαστο πλαίσιο ροής εξουσιών από τα κράτη μέλη προς την Ένωση, με βάση την υπεροχή των ενωσιακών *συνταγματικών σκοπών* και την αδράνεια των εθνικών *συνταγματικών ορίων*²⁰. Με τον τρόπο αυτόν, η σημασία της αρχής της δοτής αρμοδιότητας, η οποία υποδήλωνε την πεποίθηση ότι η κυριαρχία παραμένει στα κράτη μέλη, υποχώρησε σταδιακά, αφενός, απέναντι στην επίκληση, εκ μέρους τόσο των οργάνων της Ένωσης όσο και των ίδιων

¹⁸ Βλ. A. Supiot, «Les deux visages de la contractualisation : déconstruction du Droit et renaissance féodale», in S. Chassagnard-Pinet – D. Hiez (επιμ.), *Approche critique de la contractualisation*, 2007, LGDJ, σ. 19 επ..

¹⁹ Βλ. M. Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης – Οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων*, μετάφραση: Μ. Λυκούδης, Εκδόσεις Κάλβος, 1987, σ. 213 επ..

²⁰ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, Sakkoulas Publications, Athènes-Salonique, 2019, αρ. 90 επ. και αρ. 128 επ..

των εθνικών δικαστηρίων, των αρχών της υπεροχής και της διασφάλισης του ωφέλιμου αποτελέσματος του ενωσιακού δικαίου και, αφετέρου, απέναντι στον έμμεσο ερμηνευτικό επικαθορισμό του εθνικού από το ενωσιακό δίκαιο, λόγω της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής επιρροής που ασκεί, στην πράξη, η Ένωση επί των κρατών μελών της²¹. Ωστόσο, η παραπάνω ροή ανακόπηκε, καθώς η διακήρυξη της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης -ακόμη και επί της διασφάλισης της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών- υπονομεύτηκε από την αδυναμία της Ένωσης να προχωρήσει ερήμην των κρατών μελών της. Συναφώς, η πιο πρόσφατη τάση αντιστροφής της παραπάνω ροής, η οποία εκδηλώθηκε κυρίως με την προσπάθεια ορισμένων συνταγματικών ή ανώτατων εθνικών δικαστηρίων να ανακτήσουν από το ΔΕΕ τμήμα της χαμένης κυριαρχίας των κρατών μελών, πύκνωσε τις συγκρούσεις μεταξύ των τελευταίων και της Ένωσης²². Ελλείπει δε ενός φορέα ενιαίας και ακαταγώνιστης κυριαρχίας που θα μπορούσε να θέσει τυπικά κριτήρια επίλυσης αυτών των συγκρούσεων, η επίκληση, σύμφωνα με τη λογική της διαμοιρασμένης κυριαρχίας, κοινών αρχών, όπως οι αρχές της καλόπιστης συνεργασίας μεταξύ εθνικών και ενωσιακών οργάνων, της επικουρικότητας ή της αναλογικότητας, αποδείχτηκαν ελάχιστα αποτελεσματικές για την επίλυση ή, έστω, την αποτροπή των εν λόγω συγκρούσεων²³. Η παραπάνω νεοφεουδαρχική εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ εθνικής και ενωσιακής έννομης τάξης αναδεικνύεται, με σχεδόν παραδειγματικό τρόπο, στον τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης.

Στον τομέα αυτόν, οι αρμοδιότητες μοιράζονται καταρχήν μεταξύ της Ένωσης και των κρατών μελών της. Σύμφωνα με τα άρθρα 165 και 166 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ), η Ένωση συμβάλλει στην ανάπτυξη παιδείας υψηλού επιπέδου, ενθαρρύνοντας τη συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών και, αν αυτό απαιτείται, υποστηρίζοντας και συμπληρώνοντας τη δράση τους²⁴. Επιπλέον, η Ένωση εφαρμόζει πολιτική επαγγελματικής εκπαίδευσης, η οποία στηρίζει και συμπληρώνει τις δράσεις των κρατών μελών. Στο πλαίσιο αυτό, η δράση της Ένωσης έχει ως στόχο να ευνοεί την κινητικότητα φοιτητών και εκπαιδευτικών, μεταξύ άλλων και μέσω της ακαδημαϊκής αναγνώρισης διπλωμάτων και περιόδων σπουδών, να

²¹ *Idem*, αρ. 27.

²² Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό.π., αρ. 8.

²³ *Idem*, αρ. 39.

²⁴ Βλ. και το άρθρο 6 της ΣΛΕΕ, σύμφωνα με το οποίο η Ένωση έχει αρμοδιότητα να αναλαμβάνει δράσεις για να υποστηρίξει, να συντονίζει ή να συμπληρώνει τη δράση των κρατών μελών, μεταξύ άλλων, στους τομείς της παιδείας και της επαγγελματικής εκπαίδευσης.

προωθεί τη συνεργασία μεταξύ εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, να ενθαρρύνει την ανάπτυξη της εκπαίδευσης εξ αποστάσεως, καθώς και να διευκολύνει την πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση και την ενίσχυση της κινητικότητας των εκπαιδευτών και των εκπαιδευομένων και, ιδίως, των νέων. Την ίδια στιγμή, σύμφωνα με τα ίδια παραπάνω άρθρα της ΣΛΕΕ, στην αρμοδιότητα των κρατών μελών εξακολουθεί να ανήκει το περιεχόμενο της διδασκαλίας και η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, η πολιτιστική και γλωσσική τους πολυμορφία, καθώς και το περιεχόμενο και η οργάνωση της επαγγελματικής εκπαίδευσης²⁵.

Υπό το πρίσμα, όμως, και της παραγωγής κανόνων του παράγωγου ενωσιακού δικαίου, η νομολογία του ΔΕΕ εξελίχθηκε κατά τρόπο ώστε αυτή η σύνθετη γεωμετρία της κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ Ένωσης και κρατών μελών να λειτουργήσει ως μηχανισμός ροής εξουσιών από τα δεύτερα προς την πρώτη. Ειδικότερα, το ΔΕΕ διαμόρφωσε, σταδιακά, μια νομολογία σύμφωνα με την οποία τα κράτη μέλη οφείλουν, κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους, να τηρούν το δίκαιο της Ένωσης και, ειδικότερα, τις διατάξεις για την ελεύθερη κυκλοφορία²⁶, στο προστατευτικό καθεστώς της οποίας υπάγεται η επ' αμοιβή διοργάνωση μαθημάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που αποτελεί οικονομική δραστηριότητα. Η τελευταία καλύπτεται, ειδικότερα, από το δικαίωμα εγκατάστασης, εφόσον ασκείται από υπήκοο κράτους μέλους εντός άλλου κράτους μέλους κατά τρόπο σταθερό και συνεχή, μέσω κύριας ή δευτερεύουσας εγκατάστασης εντός του τελευταίου αυτού κράτους μέλους, ή από την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών, όταν οι υπηρεσίες δεν προσφέρονται, κατά τρόπο σταθερό και συνεχή, από επαγγελματική εγκατάσταση εντός του κράτους μέλους προορισμού²⁷.

Η παραπάνω ευρωπαϊκή νομολογία προώθησε τη διάβρωση της κανονιστικής δύναμης του άρθρου 16 του Συντάγματος. Απ' τη μια, η νομολογία αυτή υποσκέλιζε, στο πλαίσιο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, την αρχική επιλογή της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο, υιοθετώντας έναν υπέρμετρο και μάλλον ανώριμο -για ένα κράτος μέλος της Ένωσης- πατριωτισμό που αρνούσαν τον διάλογο με το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου²⁸, είχε δεχθεί, ακόμη και στο πλαίσιο εφαρμογής του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου²⁹, ότι τυχόν αναγνώριση της επαγγελματικής ισοδυναμίας τίτλων εκπαίδευσης που

²⁵ Βλ., αντί άλλων, και ΔΕΕ, 7.9.2022, C-391/20, Boriss Cilevičs κ.λπ., σκέψη 59.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Idem*, σκέψεις 52 και 53.

²⁸ Βλ. ΣτΕ Ολ. 3457/98, σκέψη 16.

²⁹ *Ibidem*.

χορηγούνται από λειτουργούντα στην Ελλάδα με διάφορες ονομασίες ιδιωτικά φροντιστήρια ποικίλων κατευθύνσεων «θα αποτελούσε καταστρατήγηση του Συντάγματος που απαγορεύει τη σύσταση και τη λειτουργία ιδιωτικών ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων»³⁰. Το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο, αποκαθιστώντας τον διάλογο με το ΔΕΕ³¹, αποδέχτηκε, τελικώς, τη σύμφωνη με τις απαιτήσεις του ενωσιακού δικαίου ερμηνεία του εθνικού Συντάγματος³², η οποία, στο μέτρο που αφορά την προστασία των δικαιωμάτων που πηγάζουν από τη ρύθμιση της αναγνώρισης τίτλων επαγγελματικής εκπαίδευσης από το δίκαιο της Ένωσης, ουδόλως επιβάλλει ή ισοδυναμεί με «άτυπη αναθεώρηση» των διατάξεων του άρθρου 16³³. Απ' την άλλη, η νομολογία του ΔΕΕ επιχειρεί να προσδιορίσει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να γίνεται αντιληπτή και να οργανώνεται η ανώτατη εκπαίδευση, δηλαδή μια αρμοδιότητα που καταρχήν, παραμένει, στα κράτη μέλη. Απέναντι στο άρθρο 16 του Ελληνικού Συντάγματος, το οποίο καθιερώνει μια δημόσια ανώτατη εκπαίδευση, η οποία χρηματοδοτείται, κατά κανόνα, από τον δημόσιο προϋπολογισμό και όχι από τους σπουδαστές ή τους γονείς τους, δεν αποβλέπει στην άσκηση αμειβόμενων δραστηριοτήτων, αλλ' εκπληρώνει την αποστολή του Κράτους έναντι των πολιτών του στον κοινωνικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό τομέα, και, κατά τούτο, δεν υπάγεται στο δίκαιο της Ένωσης³⁴, το τελευταίο, όπως ερμηνεύεται πλέον από το ΔΕΕ, προωθεί την αντίληψη ότι κυρίαρχη και καταρχήν αξία προστασίας, ως έκφραση της ελεύθερης κυκλοφορίας, είναι η επ' αμοιβή -δηλαδή, με οικονομική αντιπαροχή- παροχή υπηρεσιών ανώτατης εκπαίδευσης από εκπαιδευτικά ιδρύματα που χρηματοδοτούνται κυρίως από ιδιωτικούς πόρους, ενίοτε -αλλά όχι υποχρεωτικώς- κυρίως από τους σπουδαστές ή τους γονείς τους³⁵, και ενδεχομένως -αλλά όχι υποχρεωτικώς- με την επιδίωξη περισσότερο ή λιγότερο σημαντικού κέρδους³⁶. Συναφώς, οι

³⁰ Βλ., ως προς τη θέση αυτή, ΣτΕ Ολ. 2274/1990, σκέψη 3. Βλ. και ΣτΕ 570/2010, σκέψη 5, και ΣτΕ 1071-172/2021, σκέψεις 15 επ..

³¹ Βλ. ΣτΕ 4161/2011, σκέψη 2.

³² Βλ., αντί άλλων, ΣτΕ Ολ. 178/2023, σκέψη 15.

³³ Βλ. και Κ. Γιαννακόπουλου, «Το άρθρο 16 Σ., το κοινοτικό δίκαιο και το Συμβούλιο της Επικρατείας ...δέκα χρόνια μετά. Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ Δ' 778/2007», *ΕφημΔΔ* 2/2007, σ. 140 επ..

³⁴ Βλ., αντί άλλων, ΔΕΕ, 11.9.2007, C-76/05, Schwarz και Gootjes – Schwarz, σκέψη 39, ΔΕΕ, 11.9.2007, C-318/05, Επιτροπή κ. Γερμανίας, σκέψη 68, και ΔΕΕ, 18.12.2007, C-281/06, Jundt, σκέψη 30. Βλ. και τη σκέψη 34 της Οδηγίας 2006/123 /ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 12ης Δεκεμβρίου 2006, σχετικά με τις υπηρεσίες στην εσωτερική αγορά.

³⁵ Βλ., αντί άλλων, ΔΕΕ, 11.09.2007, C-76/05, Schwarz και Gootjes – Schwarz, σκέψεις 40-41, ΔΕΕ, 11.9.2007, C-318/05, Επιτροπή κ. Γερμανίας, σκέψεις 69-70

³⁶Βλ. ΔΕΕ, 18.12.2007, C-281/06, Jundt, σκέψη 33. Ως προς τον αμφίσημο χαρακτήρα της νομολογίας του ΔΕΕ σχετικά με τη σημασία της επιδίωξης κέρδους ως κριτηρίου άσκησης οικονομικής δραστηριότητας που εμπίπτει στο δίκαιο του ελεύθερου ανταγωνισμού, βλ. S. Nicinski, *Droit public des affaires*, 9e édition, LGDJ, 2023, σ. 369, αρ. 615.

επιλογές του εθνικού Συντάγματος για την οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης υποβιβάζονται πλέον από το ΔΕΕ σε λόγους γενικού συμφέροντος που ενδεχομένως να μπορούσαν, κατά περίπτωση, να περιορίσουν την ελεύθερη κυκλοφορία, εάν ο σχετικός περιορισμός σεβόταν και την αρχή της αναλογικότητας³⁷. Πάντως, δεν έχει ακόμη κριθεί οριστικώς η συμβατότητα ή μη με το ενωσιακό δίκαιο των διαφόρων περιορισμών που πηγάζουν από το άρθρο 16 του Συντάγματος ως προς την επ’ αμοιβή διοργάνωση μαθημάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που καλύπτεται από το δικαίωμα εγκατάστασης, εφόσον ασκείται από υπήκοο άλλου κράτους μέλους στην Ελλάδα κατά τρόπο σταθερό και συνεχή, μέσω κύριας ή δευτερεύουσας εγκατάστασης εντός της Χώρας μας. Άλλωστε, μέχρι στιγμής, δεν φαίνεται να έχει ανατραπεί ούτε η διαφοροποίηση μεταξύ επαγγελματικής αναγνώρισης τίτλων σπουδών της αλλοδαπής, η οποία επικαθορίζεται από το ενωσιακό δίκαιο, και ακαδημαϊκής αναγνώρισης τέτοιων τίτλων, ως προς την οποία δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί ανάλογος επικαθορισμός³⁸.

Στο πλαίσιο, όμως, του πολεμικού συνταγματισμού στον οποίο έχει οδηγήσει, τα τελευταία χρόνια, η συνταγματική απορρύθμιση της Ευρώπης, ο όποιος ερμηνευτικός επικαθορισμός του εθνικού Συντάγματος από το δίκαιο της Ένωσης δεν είναι πλέον ένας αυτονόητος μονόδρομος, τουλάχιστον για όποιες εθνικές αρχές δεν δέχονται ως θέσφατο τον απόλυτο ενωσιακό μονισμό της νομολογίας του ΔΕΕ και έχουν τη βούληση και τη δύναμη να τον αντικρούσουν ή, πάντως, να τον επηρεάσουν. Εξάλλου, από τη σκοπιά του εθνικού δικαίου, για την εξυπηρέτηση «σπουδαίου εθνικού συμφέροντος», σχετικού με την ανώτατη εκπαίδευση, θα μπορούσε, κατ’ επίκληση του συναφούς ρητού αντι-περιορισμού στην εφαρμογή του ευρωπαϊκού δικαίου που προκύπτει από το άρθρο 28, παρ. 2, του Συντάγματος, να διαρρυθμιστεί από τον εθνικό δικαστή η εφαρμογή του ευρωπαϊκού δικαίου στην εθνική έννομη τάξη, με αποτέλεσμα να τεθεί, ενδεχομένως, εν αμφιβόλω η απόλυτη συμμόρφωση με τις απαιτήσεις περί ελεύθερης κυκλοφορίας που επιβάλλονται από το ενωσιακό δίκαιο³⁹.

³⁷ Βλ., αντί άλλων, ΔΕΕ, 6.10. 2020, C-66/18, Επιτροπή κ. Ουγγαρίας, ιδίως σκέψεις 178 επ., και ΔΕΕ, 7.9.2022, C-391/20, Boriss Cilevičs κ.λπ., σκέψεις 65 επ..

³⁸ Βλ., σχετικώς, ΣτΕ 727/2022, σκέψεις 9-10, και ΣτΕ Ολ. 178/2023, σκέψη 15.

³⁹ Πρβλ., ως προς μια περίπτωση επίκλησης -αν και όχι επαρκώς επεξεργασμένης- σπουδαίου εθνικού συμφέροντος απέναντι στην εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, Conseil d’État (Ass.), 21.4.2021, *French Data Network et autres*. Βλ. και Κ. Γιαννακόπουλου, «Η εθνική συνταγματική ταυτότητα και ο “κλεφτοπόλεμος” των δικαστών. Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του Conseil d’État στην υπόθεση “French Data Network et autres”», www.constitutionalism.gr, 4.5.2021.

Στο παραπάνω πλαίσιο, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν επιεικώς πρόχειρες οι θέσεις που υποστηρίζουν ότι οι ρυθμίσεις του άρθρου 16 του Ελληνικού Συντάγματος είναι πλέον γράμμα νεκρό, ότι η υπεράσπιση της κανονιστικής τους ισχύος είναι μια καταδικασμένη μάχη οπισθοφυλακής, ότι, στον τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης, το εθνικό Σύνταγμα υποχωρεί απέναντι όχι μόνο στο ενωσιακό δίκαιο αλλά και σε διεθνείς συμβάσεις και ότι, υπό το πρίσμα όλων αυτών, η επίκληση της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας είναι ολωσδιόλου αλυσιτελής. Άλλωστε, πολλές από τις παραπάνω θέσεις παραγνωρίζουν το πραγματικό περιεχόμενο ακόμη και των ίδιων των απαιτήσεων του ενωσιακού δικαίου.

Καταρχάς, στον δημόσιο διάλογο στη Χώρα μας, έχει παραδόξως κερδίσει έδαφος μια εσφαλμένη αντίληψη για το περιεχόμενο της απόφασης του ΔΕΕ, της 6^{ης} Οκτωβρίου 2020, στην υπόθεση *Επιτροπή κατά Ουγγαρίας* (C-66/18) και για τις συνέπειες που η απόφαση αυτή έχει, ειδικότερα, ως προς το ελληνικό δίκαιο. Στην εν λόγω απόφαση, το ΔΕΕ πρόσθεσε απλώς ένα επιπλέον στοιχείο στο φάσμα των περιπτώσεων που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου και συνεπάγονται την εφαρμογή του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, ο οποίος δεν αποτελεί αυτοτελή πηγή δικαιωμάτων και, σε ό,τι αφορά την ανώτατη εκπαίδευση, δεν εμφανίζει κάποια ιδιαίτερη προστιθέμενη αξία τουλάχιστον συγκριτικώς προς τα δικαιώματα που πηγάζουν από την ελεύθερη κυκλοφορία⁴⁰. Ειδικότερα, στην παραπάνω απόφαση, το ΔΕΕ έκρινε ότι η Γενική Συμφωνία για τις συναλλαγές στον τομέα των υπηρεσιών (General Agreement on Trade in Services, άλλως GATS) αποτελεί μέρος του δικαίου της Ένωσης και, κατά τούτο, «τα κράτη μέλη, όταν εκτελούν τις υποχρεώσεις οι οποίες απορρέουν από την ως άνω Συμφωνία [...], εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης, κατά την έννοια του άρθρου 51, παράγραφος 1, του Χάρτη»⁴¹. Συναφώς, από τη σκέψη αυτή θα μπορούσε να συναχθεί, γενικότερα, πως, «όταν τα κράτη μέλη εκτελούν υποχρεώσεις που απορρέουν από συναφθείσες από την Ένωση διεθνείς συμφωνίες οι οποίες συνιστούν, από την έναρξη της ισχύος τους, αναπόσπαστο μέρος του δικαίου της Ένωσης, εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης κατά την έννοια του άρθρου 51, παρ. 1, του Χάρτη»⁴². Συνεπώς, η παραπάνω απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση *Επιτροπή κατά Ουγγαρίας* (C-66/18) προσδιορίζει απλώς την έκταση του πεδίου εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, όταν υπάρχουν διεθνείς συμφωνίες της Ένωσης. Η εν

⁴⁰ Βλ. ΔΕΕ, 7.9.2022, C-391/20, Boriss Cilevičs κ.λπ., σκέψεις 52 και 56.

⁴¹ Βλ. ΔΕΕ, 6.10.2020, C-66/18, Επιτροπή κ. Ουγγαρίας, σκέψη 213. Βλ. και τις προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα G. Pitruzzella, της 27ης Απριλίου 2023, στην υπόθεση C-655/21, G. ST. T., σημεία 20-24.

⁴² Βλ. ΔΕΕ, 19.10.2023, C-655/21, G. ST. T., σκέψη 38.

λόγω απόφαση ουδόλως σημαίνει ότι, στον τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης, το εθνικό Σύνταγμα υποχωρεί απέναντι, γενικώς, σε διεθνείς συμβάσεις. Όταν δεν συνιστούν διεθνείς συμφωνίες της Ένωσης, οι διάφορες τομεακές διεθνείς συμβάσεις εμφανίζουν, κατά το άρθρο 28, παρ. 1, του Συντάγματος, μόνον υπερνομοθετικό χαρακτήρα και δεν μπορούν επ' ουδενί να διεκδικήσουν θέση ίση ή υπέρτερη προς αυτή του Συντάγματος.

Εξάλλου, αντιθέτως προς όσα ισχύουν για την Ουγγαρία και επισημάνθηκαν από το ΔΕΕ στην υπόθεση *Επιτροπή κατά Ουγγαρίας* (C-66/18)⁴³, η Ελλάδα, με ρητή δήλωσή της («Unbound for education institutions granting recognized State diplomas» / «Non consolidé pour les établissements d'enseignement qui délivrent des diplômes reconnus par l'État») στη στήλη του πίνακα των συγκεκριμένων υποχρεώσεων (Schedule of Specific Commitments) της GATS που αναφέρεται στους «περιορισμούς όσον αφορά την πρόσβαση στην αγορά» και σε συνάρτηση με τις υπηρεσίες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που παρέχονται μέσω εμπορικής παρουσίας⁴⁴, έχει επιφυλαχθεί του δικαιώματός της για επιβολή κάθε είδους περιορισμών, χωρίς δεσμεύσεις, ως προς τα εκπαιδευτικά ιδρύματα που χορηγούν κρατικώς αναγνωρισμένα διπλώματα⁴⁵. Επομένως, τόσο το σύνολο των ρυθμίσεων του άρθρου 16 του ελληνικού Συντάγματος όσο και η αυστηρή νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για την απαγόρευση αναγνώρισης τίτλων σπουδών⁴⁶ ισχύουν σε κάθε περίπτωση που δεν εφαρμόζεται το ενωσιακό δίκαιο και, κυρίως, για την παροχή υπηρεσιών ανώτατης εκπαίδευσης που προέρχεται από τρίτες χώρες που δεν είναι μέλη της Ένωσης. Εκπαιδευτικοί δε φορείς που προέρχονται από τέτοιες τρίτες χώρες και θα επιχειρήσουν να εγκατασταθούν στην Ελλάδα συμπράττοντας με ομολόγους τους ευρωπαϊκούς φορείς προκειμένου να εκμεταλλευτούν τα πλεονεκτήματα που προβλέπει το ενωσιακό δίκαιο, θα διακινδυνεύσουν είτε να απωλέσουν το όποιο ιδιαίτερο κύρος και την αξιοπιστία τους, αν αφομοιωθούν από αυτούς τους ευρωπαϊκούς φορείς, είτε να μην κατορθώσουν, τελικώς, να εκμεταλλευτούν τα παραπάνω πλεονεκτήματα, αν διατηρήσουν την αυτοτέλειά τους και θεωρηθεί ότι η σύμπραξή τους με τους ευρωπαϊκούς φορείς είχε ως μόνο σκοπό να χρησιμοποιήσουν

⁴³ Βλ. την απόφαση της 6.10.2020, σκέψεις 103-114.

⁴⁴ Βλ. World Trade Organisation, European Union Schedule of Specific Commitments, GATS/SC/157, 7.5.2019, [<https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/SCHD/GATS-SC/SC157.pdf&Open=True>], σ. 108-109.

⁴⁵ Ας σημειωθεί ότι το ισχύον άρθρο 16 του Συντάγματος δεν επιτρέπει στις αρμόδιες ελληνικές αρχές να επαδιαπραγματευτούν την παραπάνω επιφύλαξη προς τον σκοπό της ανάκλησής της.

⁴⁶ Βλ. τις προμνησθείσες αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 2274/1990, ΣτΕ 570/2010 και ΣτΕ 1071-172/2021.

καταχρηστικώς το ενωσιακό δίκαιο για να αποφύγουν την υπαγωγή τους στις απαγορευτικές διατάξεις του άρθρου 16 του Συντάγματος⁴⁷.

Περαιτέρω, μολονότι, από τη σκοπιά του ενωσιακού δικαίου η εθνική συνταγματική ταυτότητα, όπως αυτή προσδιορίζεται από τα κράτη μέλη, υπάγεται, τελικώς, σε έλεγχο ως προς τη συμβατότητά της με το ενωσιακό δίκαιο, από τη σκοπιά του εθνικού δικαίου είναι γνωστό ότι πολλά ανώτατα ή συνταγματικά δικαστήρια κρατών μελών έχουν επικαλεστεί την εθνική συνταγματική ταυτότητα για να θεμελιώσουν την άρνησή τους να εφαρμόσουν αποφάσεις του ΔΕΕ⁴⁸. Άλλωστε, έχει αποδειχθεί ότι μια συνεπής και συστηματική εθνική συνταγματική πολιτική μπορεί να οδηγήσει και το ίδιο το ΔΕΕ να θεωρήσει, ακόμη και στον τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης, ότι στοιχεία της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας κράτους μέλους, όπως η προάσπιση και η προώθηση μίας ή όλων των επισήμων γλωσσών του⁴⁹, αποτελούν θεμέλια θεμιτών, σε τελική ανάλυση, περιορισμών στην ελεύθερη κυκλοφορία.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, ακόμη και αν το ενωσιακό δίκαιο έχει επικαθορίσει, σε μεγάλο βαθμό, το άρθρο 16 του Συντάγματος, το κανονιστικό απόθεμα του άρθρου αυτού δεν έχει εξαντληθεί απέναντι στις απαιτήσεις της Ένωσης, οι δε απαγορεύσεις που πηγάζουν από το άρθρο αυτό ισχύουν πλήρως για τους φορείς ανώτατης εκπαίδευσης που προέρχονται από κράτη που δεν είναι μέλη της Ένωσης. Κατά τούτο, παραλλήλως προς την έλλειψη θεσμικής αυτοεκτίμησης, οι θέσεις οι οποίες, στο πλαίσιο της συνταγματικής απορρύθμισης που επικρατεί στην Ευρώπη, επιχειρούν από καιρό, χωρίς συγκροτημένη τεκμηρίωση, να μετατρέψουν την κανονιστική αποδυνάμωση του εθνικού Συντάγματος σε πλήρη απαξίωσή του, αναδεικνύουν τους υποκείμενους μηχανισμούς κλιμάκωσης της ιδιωτικοποίησης των συνταγματικών προτύπων.

II. Η ιδιωτικοποίηση των συνταγματικών προτύπων

Στις μέρες μας, αναβιώνει και το προνεωτερικό πρότυπο υβριδοποίησης δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου⁵⁰. Πιο συγκεκριμένα, είναι έκδηλη μια διαρκής προσπάθεια των ιδιωτικών κέντρων εξουσίας να καταλάβουν όλο και μεγαλύτερα τμήματα της δημιουργίας του δικαίου, τα

⁴⁷ Ως προς την απαγόρευση καταχρηστικής επίκλησης του δικαίου της Ένωσης, βλ., αντί άλλων, ΔΕΕ, 9.3.1999, C-212/97, *Centros*, σκέψη 24.

⁴⁸ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2013, αρ. 410 επ., του ιδίου, «Η εθνική συνταγματική ταυτότητα και ο “κλεφτοπόλεμος” των δικαστών», ό. π..

⁴⁹ Βλ. ΔΕΕ, 7.9.2022, C-391/20, *Boriss Cilevičs* κ.λπ., σκέψεις 66-70.

⁵⁰ Βλ. Α. Supiot, «The public-private relation in the context of today's refeudalization», *International Journal of Constitutional Law*, t. 11, Issue 1, 7.1.2013 [<https://doi.org/10.1093/icon/mos050>], σ. 129 επ..

οποία κατέχουν οι διάφορες δημόσιες (κρατικές, διακρατικές, περιφερειακές ή διεθνείς) εξουσίες που προέκυψαν από τις μετεξελίξεις του νεωτερικού συνταγματισμού. Πρόκειται για μια πολυδιάστατη διαδικασία ιδιωτικοποίησης των συνταγματικών προτύπων που κλιμακώνεται, ως διαδικασία αλλαγής παραδείγματος, σε τρία επίπεδα. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η διαδικασία αυτή συνδέεται με την αμφισβήτηση της δυνατότητας των δημόσιων εξουσιών να δημιουργήσουν νέο δίκαιο το οποίο απομειώνει δικαιώματα που τα ιδιωτικά κέντρα εξουσίας διεκδικούν ως κεκτημένα προνόμιά τους. Πρόκειται για την αποδυνάμωση της επιτελεστικότητας του νεωτερικού Συντάγματος. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, εξελίσσεται η σχετικοποίηση της διάκρισης μεταξύ Κράτους και Κοινωνίας. Η σχετικοποίηση αυτή συνδέεται, ιδίως, με την ολοένα εντεινόμενη προσπάθεια των ιδιωτικών κέντρων εξουσίας να ελέγξουν τη δημιουργία και την εφαρμογή του δικαίου μέσω της ιδιωτικοποίησης των συντεταγμένων δημόσιων εξουσιών. Σε ένα τρίτο επίπεδο, ορισμένα ισχυρά ιδιωτικά κέντρα εξουσίας φτάνουν στο σημείο να διεκδικούν ευθέως τη δημιουργία των ίδιων των συνταγματικών κανόνων· την ίδια την κυριαρχία. Πρόκειται για το φαινόμενο της ανάπτυξης ενός ιδιωτικού συνταγματισμού, του λεγόμενου *κοινωνιακού συνταγματισμού*, ο οποίος, στις μέρες μας, προάγεται με εντυπωσιακό τρόπο, προεχόντως από τις παγκόσμιου βεληνεκούς ψηφιακές πλατφόρμες επικοινωνίας που, ιδίως τα τελευταία χρόνια των αλλεπάλληλων κρίσεων, γίνονται πλέον αντιληπτές ως αναγκαίες κοινωνικές υποδομές⁵¹. Και τα τρία παραπάνω επίπεδα της διαδικασίας ιδιωτικοποίησης των συνταγματικών προτύπων αναδεικνύονται, με χαρακτηριστικό τρόπο, στον τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης, όχι μόνο διεθνώς, αλλά και στη Χώρα μας.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η εξέλιξη της επικρατούσας ερμηνείας του άρθρου 16 του Συντάγματος σημαδεύεται από την τάση απομείωσης της κανονιστικότητας όλων των επιμέρους διατάξεών του οι οποίες απομειώνουν δυνατότητες που τα ιδιωτικά κέντρα εξουσίας διεκδικούν ως διεθνώς κεκτημένα προνόμιά τους. Πέραν της συνταγματικής επιταγής περί παροχής υπηρεσιών ανώτατης εκπαίδευσης μόνον από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, η οποία έχει μερικώς αποδυναμωθεί από τον προαναφερθέντα επικαθορισμό της ερμηνείας των εθνικών συνταγματικών κανόνων από το ενωσιακό δίκαιο, και άλλες συνταγματικές απαιτήσεις αποκλεισμού ή περιορισμού της ιδιωτικοδικαϊκής σύλληψης της παροχής υπηρεσιών ανώτατης εκπαίδευσης αλλοιώθηκαν συστηματικώς. Η νομολογία του Συμβουλίου

⁵¹ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, ό.π., αρ. 69 επ..

της Επικρατείας επικύρωσε τις πολιτικές αποδόμησης της αυτοδιοικούμενης δωρεάν δημόσιας ανώτατης εκπαίδευσης, νομιμοποιώντας, ιδίως, την απομάκρυνση της οργάνωσης των πανεπιστημίων από την εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής⁵², την κατάργηση της δωρεάν παροχής μεταπτυχιακών σπουδών⁵³ και την αναγνώριση της δυνατότητας διαρκούς αστυνόμευσης των πανεπιστημιακών χώρων⁵⁴. Εξάλλου, η προαγωγή αυτού του αναθεωρητισμού των συνταγματικών εγγυήσεων της δημόσιας ανώτατης εκπαίδευσης συνδυάστηκε και με την εξουδετέρωση θεμελιωδών εγγυήσεων που αφορούν την ιδιωτική εκπαίδευση, όπως αυτών που αφορούν το καθεστώς απόλυσης των ιδιωτικών εκπαιδευτικών λειτουργών⁵⁵.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, τα πανεπιστήμια εξελίσσονται σε προνομιακά πεδία της ποικιλότητας συμμετοχής των ιδιωτών στην άσκηση διοικητικού έργου και, ιδίως, της ανάπτυξης συμπράξεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Στο πλαίσιο αυτό, ιδιωτικά κέντρα εξουσίας, εθνικά ή διεθνή, χρηματοδοτούν πλέον και ελέγχουν ένα σημαντικό τμήμα της πανεπιστημιακής έρευνας και εκπαίδευσης⁵⁶. Σε κάθε περίπτωση, μέσω της δαιμονοποίησης της αυστηρής αρχής της νομιμότητας που επιβάλλουν οι κανόνες δημόσιου λογιστικού και την επωδό της επιφύλαξης του εφικτού ως προς τους περιορισμένους πόρους

⁵² Βλ. ΣτΕ Ολ. 519-525/2015. Βλ. και Κ. Γιαννακόπουλου, «Η αποδόμηση των πανεπιστημίων και η επιλεκτική χρεοκοπία του Συντάγματος», *Εφημερίδα* 3/2011, σ. 336 επ..

⁵³ Βλ. την προμνησθείσα απόφαση ΣτΕ Ολ.2411/2012, σκέψη 8.

⁵⁴ Βλ. ΣτΕ Ολ. 2046/2002, σκέψη 24, και ΣτΕ Ολ. 2047/2022, σκέψη 22.

⁵⁵ Βλ. ΣτΕ Ολ. 2114/2021, σκέψεις 19-20.

⁵⁶ Ως προς την Ελλάδα, βλ., αντί άλλων, το άρθρο 89 του Ν. 4957/2022, το οποίο ορίζει τα εξής: «*Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών (Π.Μ.Σ.) δύνανται να οργανώνονται από ένα (1) ή περισσότερα Τμήματα Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (Α.Ε.Ι.) σε συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο που θεραπεύει το Τμήμα με σκοπό την παροχή τυπικής εκπαίδευσης μεταπτυχιακού επιπέδου αποκλειστικά προς το προσωπικό φορέων του ιδιωτικού ή δημόσιου τομέα, στο πλαίσιο υλοποίησης σύμβασης ή προγραμματικής συμφωνίας του Α.Ε.Ι. με φορέα του ιδιωτικού ή δημόσιου τομέα, που αναλαμβάνει τη χρηματοδότηση της οργάνωσης και λειτουργίας του Π.Μ.Σ. 2. Τα προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών του παρόντος ιδρύονται με τη διαδικασία του παρόντος Κεφαλαίου, με την επιφύλαξη ότι στη σύμβαση που υπογράφεται μεταξύ του Α.Ε.Ι. και του φορέα χρηματοδότησης, καθορίζονται τα ακόλουθα στοιχεία: α) το αντικείμενο και ο σκοπός του Π.Μ.Σ., τα μαθησιακά αποτελέσματα και τα προσόντα που αποκτώνται από την επιτυχή παρακολούθηση αυτού, β) η χρονική διάρκεια του Π.Μ.Σ., η οποία δύναται να είναι και μικρότερη των πέντε (5) ετών, γ) ο αριθμός των εισακτέων φοιτητών ανά ακαδημαϊκό έτος, ο οποίος δύναται να διαφέρει ανά ακαδημαϊκό έτος, αν το πρόγραμμα παρέχεται για περισσότερα από ένα (1) ακαδημαϊκά έτη, δ) θέματα σχετικά με τη χρηματοδότηση του Π.Μ.Σ. και την οικονομική διαχείριση των πόρων του για την επίτευξη του σκοπού του, ε) τα κριτήρια εισαγωγής των φοιτητών, οι οποίοι πρέπει να είναι κατ' ελάχιστον κάτοχοι τίτλου σπουδών πρώτου κύκλου Α.Ε.Ι. της ημεδαπής ή της αλλοδαπής, στ) θέματα σχετικά με το διδακτικό προσωπικό. 3. Η σύμβαση του Α.Ε.Ι. με τον φορέα ιδιωτικού ή δημόσιου τομέα, που χρηματοδοτεί το Π.Μ.Σ. καθορίζει τη δυνατότητα ή μη συμμετοχής τρίτων φυσικών προσώπων, πλην του προσωπικού του εν λόγω φορέα και τις τυχόν προϋποθέσεις συμμετοχής του.»*

χρηματοδότησης της ανώτατης εκπαίδευσης ως κοινωνικής πολιτικής⁵⁷, η οργάνωση και η λειτουργία των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ακολουθούν, περισσότερο ή λιγότερο, ιδιωτικοοικονομικές μεθόδους που ετεροκαθορίζονται από κοινά, ευρωπαϊκά ή διεθνή, κριτήρια αξιολόγησης⁵⁸. Στο σύνολό τους δε, τα πανεπιστήμια φαίνεται πλέον να έχουν προκρίνει ως κύριο στόχο να παράγουν «άριστους» αποφοίτους, τυποποιημένους στη βάση του πρότυπου των στελεχών ιδιωτικών επιχειρήσεων, οίκων χρηματοπιστωτικής αξιολόγησης, διεθνών μηχανισμών οικονομικής στήριξης των κρατών και, γενικότερα, δεξαμενών σκέψης (think tanks) των αγορών. Τούτο συμβαίνει, πρωτίστως διότι τα πανεπιστήμια έχουν, κατά κανόνα, υποκαταστήσει τη μόρφωση με την κατάρτιση, το άνοιγμα στην Κοινωνία με τις απαιτήσεις των αγορών, την άμιλλα με τον ανταγωνισμό και την ακαδημαϊκή αναγνώριση του κόπου και της πρωτοτυπίας της έρευνας με τη θετική αξιολόγηση που βελτιώνει τη χρηματοδότησή τους, γεγονός που εγκλωβίζει την ακαδημαϊκή ελευθερία στη λογική των τυποποιημένων κριτηρίων αξιολόγησης που, πέραν της οικονομίας, επικαθορίζει πλέον ακόμη και την αντίληψη για το ίδιο το Κράτος Δικαίου⁵⁹. Για τους παραπάνω λόγους, τα πανεπιστήμια μετατρέπονται σταδιακά, στην πράξη, σε επαγγελματικές σχολές, οι οποίες, μάλιστα, δεν προάγουν πλέον την κοινωνική κινητικότητα, στο πλαίσιο της οποίας, πριν από ορισμένες δεκαετίες, μπορούσε κανείς να βελτιώσει, κατά τρόπο εντυπωσιακό, τη θέση του στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Προάγουν απλώς μια φυσική κινητικότητα, η οποία, κατά βάθος, εξοικειώνει τους φοιτητές με τις ποικίλες πολιτικές ευέλικτης εργασίας που, μέσα από έναν ψευδεπίγραφο κοσμοπολιτισμό, παγιώνουν τον επιβαλλόμενο από τον διεθνή καταμερισμό εργασίας αποδημητισμό και προκαλούν δυσφορία σε καθετί ενδημικό⁶⁰. Σε κάθε περίπτωση, τα πανεπιστήμια έχουν, κατά κανόνα, παύσει –αν ποτέ κατόρθωσαν– να αποτελούν χώρους παραγωγής

⁵⁷ Ως προς την κριτική αυτής της επιφύλαξης, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: «να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο», ΕφημΔΔ 4/2015, σ. 417 επ..

⁵⁸ Βλ., για παράδειγμα, τη διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτερης Εκπαίδευσης μετά τη Διακήρυξη της Μπολόνια (Bologna Declaration) στις 19 Ιουνίου 1999 [<https://www.highereducation.ac.cy/index.php/el/europaika-themata/bologna>].

⁵⁹ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, «Η χαμένη τιμή του Κράτους Δικαίου», www.constitutionalism.gr, 29.1.2023.

⁶⁰ Ως προς τη δυσφορία του ενδημικού (malaise du sédentaire) κυρίως στην Ευρωπαϊκή Ένωση, βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, ό.π., αρ. 92.

«απροϋπόθετης σκέψης» που «μπορεί, εν ονόματι της ελευθερίας καθαυτήν, να θέτει σε αμφισβήτηση την αρχή της κυριαρχίας ως αρχή της εξουσίας»⁶¹.

Σε ένα τρίτο επίπεδο, τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα μετατρέπονται σε οχήματα ανάπτυξης και ενδυνάμωσης του κοινωνιακού συνταγματισμού. Τα περισσότερα οργανωτικώς ή λειτουργικώς ιδιωτικοποιημένα πανεπιστήμια -και όχι μόνο αυτά που εμφανίζουν, κατά τρόπο έκδηλο, διεθνή χαρακτήρα- τείνουν πλέον να μετασχηματιστούν σε συλλογικά κέντρα διακυβέρνησης που, λειτουργώντας στο πλαίσιο πολυεπίπεδων εθνικών και διεθνών δικτύων και εκμεταλλευόμενα την πρωτοκαθεδρία της ψηφιακής επιτελεστικότητας των ιδιωτικών κέντρων εξουσίας από τα οποία εξαρτώνται, διεκδικούν μια μορφή αυτόνομης συνταγματοποίησης, η οποία, στις μέρες μας, ανταγωνίζεται ευθέως ακόμη και τα επίσημα εθνικά Συντάγματα. Κατά τούτο, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη ότι, και στην Ελλάδα, συμπράξεις πανεπιστημιακών, πολιτικών και επιχειρηματιών, με χορηγίες από ιδιωτικούς φορείς και μέσα μαζικής ενημέρωσης, έχουν, από καιρό, φτάσει στο σημείο να προτείνουν την αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος προς τον σκοπό να προβλεφθεί η εγκατάσταση, στη Χώρα μας, αλλοδαπών ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, οι επενδύσεις των οποίων θα χαίρουν ιδιαίτερης προστασίας επί μία τουλάχιστον πεντηκονταετία και των οποίων οι κανονισμοί θα υπερισχύουν των διατάξεων του εσωτερικού δικαίου⁶². Άλλωστε, η προαγωγή στον τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης ενός κοινωνιακού συνταγματισμού που μιμείται και διαβρώνει τα πρότυπα του νεωτερικού συνταγματισμού εξηγείται και από το γεγονός ότι η ανώτατη εκπαίδευση αποτελεί μήτρα της τεχνοκρατίας που υποστηρίζει την ιδιωτικοποίηση των συνταγματικών προτύπων και ρευστοποιεί το συνταγματικό δίκαιο.

⁶¹ Βλ. J. Derrida, *Απροϋπόθετο ή κυριαρχία. Το πανεπιστήμιο στα σύνορα της Ευρώπης*, μετάφραση: Λ. Μολφέση, Β. Μπιτσώρης, Α. Κεραμίδα, Εκδόσεις Πατάκη, 2002, σ. 63.

⁶² Βλ. Ν. Αλιβιζάτου- Π. Βουρλούμη- Γ. Γεραπετρίτη- Γ. Κτιστάκι- Στ. Μάνου- Φ. Σπυρόπουλου, *Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, Εφημερίδα «Η Καθημερινή», ειδική έκδοση 5.6.2016, Χορηγός: Ίδρυμα Global Citizen Foundation [https://constitutions.albasio.eu/wp-content/uploads/syntagma_20160605.pdf], σελ. 18, όπου προτείνεται η θέσπιση συνταγματικής διάταξης που θα ορίζει, μεταξύ άλλων, τα εξής: «... 5. Η ακαδημαϊκή ελευθερία είναι απαραβίαστη. Τα πανεπιστήμια, δημόσια και ιδιωτικά, αυτοδιοικούνται. 6. Με νόμο που ψηφίζεται με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών επιτρέπεται η παραχώρηση εκτάσεων σε αλλοδαπά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα για την εγκατάσταση παραρτημάτων τους στη χώρα. Οι πραγματοποιούμενες επενδύσεις προστατεύονται επί μία τουλάχιστον πεντηκονταετία και απολαμβάνουν των εγγυήσεων του άρθρου 88 παρ. 3. Οι κανονισμοί των παραρτημάτων των αλλοδαπών ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που αφορούν στη διοίκησή τους και στη ρύθμιση των ακαδημαϊκών ζητημάτων υπερισχύουν των διατάξεων του εσωτερικού δικαίου.».

III. Η ρευστοποίηση του συνταγματικού δικαίου

Στις μέρες μας, ιδίως στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, συντελείται μια στροφή προς μια αντίληψη για τη δημιουργία, την ερμηνεία και την εφαρμογή του δικαίου που μοιάζει με αυτήν της ιδιωτικής μεσαιωνικής κοινωνίας, στην οποία δίκαιο «δεν [ήταν]... η δημιουργία νέων καταστάσεων αλλά η σύλληψη της υφιστάμενης κατάστασης με τη μορφή απαγορεύσεων και εντολών»⁶³. Οι θεμελιώδεις, εθνικοί και ευρωπαϊκοί κανόνες έχουν αποδυναμωθεί, δικτυωθεί και γίνει εύελκτοι, διαπραγματεύσιμοι και δεκτικοί εναρμόνισης κατ' επίκληση κοινών συνταγματικών αρχών. Αυτές οι αρχές δεν δημιουργούνται από εθνικούς ή ευρωπαϊκούς πολιτικούς θεσμούς, αλλά θεωρείται ότι υφίστανται ριζωμένες στις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οποιαδήποτε νέα, ευρωπαϊκή ή εθνική νομοθεσία ή νομολογία πρέπει να παρουσιάζεται ως ερμηνεία των εν λόγω αρχών, σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατούσε στην ιδιωτική μεσαιωνική κοινωνία και ενυπάρχει στο common law, ότι «δεν αλλάζουμε την ουσία αλλά ρυθμίζουμε τον τρόπο» (*not changing the substance, but regulating the mode*)⁶⁴. Έτσι, ο καθένας μπορεί να ερμηνεύσει το ευρωπαϊκό δίκαιο, στρέφοντάς το όπου θέλει και σύμφωνα με τις ανάγκες του. Στο πλαίσιο αυτό, έχει σχεδόν εγκαταλειφθεί η προσήλωση στον νόμο (legalism), η οποία ήταν το βασικό εργαλείο υπέρβασης της προνεωτερικής νομικής πραγματικότητας. Η γραμματική και η πρωτοτυπική (originalist) ερμηνεία, οι οποίες εγγυώνται τη λαϊκή κυριαρχία, τον πολιτικό φιλελευθερισμό και την ασφάλεια δικαίου, έχουν περάσει σε δεύτερη μοίρα. Μια σειρά από άλλες θεωρίες, μεθόδους και τεχνικές δυναμικής συνταγματικής ερμηνείας έχουν προωθηθεί, για να εξυπηρετήσουν την προνεωτερική αντίληψη ότι το δίκαιο δεν είναι αυτόνομο προϊόν της πολιτικής κοινωνίας, αλλά προκύπτει από ορισμένες αλήθειες που η εκάστοτε κυρίαρχη ιδεολογία επιβάλλει ως φυσικές και αμετάβλητες. Ο ερμηνευτικός πλουραλισμός που διαμορφώθηκε, με τον τρόπο αυτόν, ώστε κάθε απόφαση της κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας να νομιμοποιείται με βάση αυτές τις αλήθειες, έθεσε το συνταγματικό δίκαιο υπό συνεχή διαπραγμάτευση και προκάλεσε αυξημένη νομική ανασφάλεια, καθώς εδραίωσε την πεποίθηση ότι κάθε συνταγματική ερμηνεία μπορεί να είναι υποστηρίξιμη. Την ίδια στιγμή, επανήλθε η προνεωτερική πίστη ότι, αν δεν υπάρξουν σοβαρές αντιδράσεις,

⁶³ Βλ. Π. Κονδύλη, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μετάφραση: Λ. Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, σ. 247.

⁶⁴ *Idem*, σ. 248.

οποιαδήποτε αλλαγή στην ερμηνεία του δικαίου μπορεί να εμφανίζεται όχι ως πραγματική αλλαγή, αλλά ως επιβεβαίωση μιας αμετάβλητης αλήθειας που υπερκαθορίζει την ερμηνεία των συνταγματικών κανόνων⁶⁵. Με την πίστη αυτή να κυριαρχεί, το δίκαιο, το οποίο ανάγεται πλέον στις προαναφερθείσες κοινές συνταγματικές αρχές και, ιδίως, στη θεολογία περί προστασίας των δικαιωμάτων, γίνεται αντικείμενο αποκλινουσών προσεγγίσεων από διάφορους ερμηνευτές, δικαστές ή μη. Καθώς δε, μεταξύ των διαφόρων ερμηνευτών, μαίνεται ένας πόλεμος διεκδίκησης του τελευταίου λόγου⁶⁶, στη διάρκεια του οποίου κανείς δεν αποκτά, για μεγάλο χρονικό διάστημα, κυρίαρχη θέση⁶⁷, προκύπτει μια νεοφεουδαρχική αναρχία⁶⁸ που ρευστοποιεί το συνταγματικό δίκαιο. Στο πλαίσιο αυτής της αναρχίας, τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα αποκτούν έναν κρίσιμο ρόλο, διότι συνιστούν το λίκνο ενός νεοφεουδαρχικού «κλήρου» που διεκδικεί σταθερά τον ρόλο του αυθεντικού ερμηνευτή του δικαίου, προάγοντας, στον μεγαλύτερο βαθμό, τη ρευστοποίηση του δικαίου αυτού.

Πρόκειται για ένα πνευματικό «κλήρο», ο οποίος, στα χρόνια της νεωτερικότητας, έχει γίνει κοσμικός, δεν περιλαμβάνει υποχρεωτικώς ιερείς αλλά αποτελείται κυρίως από επιστήμονες που έχουν λάβει μια ομοιόμορφη πανεπιστημιακή εκπαίδευση και από διαμορφωτές γνώμης που δραστηριοποιούνται στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης. Η συχνή σχέση εξάρτησης των μελών αυτού του «κλήρου» με κέντρα εξουσίας τους παρέχει ευκαιρίες και πρόσβαση σε δημόσιες θέσεις ή σε υποδομές που παρέχουν ασφάλεια και δυνατότητα επιρροής,

⁶⁵ Στην ιδιωτική φεουδαρχική κοινωνία, «επειδή [...] το απαραβίαστο κεκτημένων ιδιωτικών δικαιωμάτων ανήκε στις βασικές αρχές του [...] δικαίου, ακόμη και μια σημαντική αλλαγή, η οποία όμως δεν προκαλούσε παράπονα για την παραβίαση τέτοιων δικαιωμάτων, μπορούσε να θεωρηθεί όχι αλλαγή αλλά μάλλον επιβεβαίωση του [...] δικαίου». Βλ. Π. Κονδύλη, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, ό. π., σ. 66.

⁶⁶ Βλ. A. Supiot, «La guerre du dernier mot», in *Liber amicorum en hommage à Pierre Rodière. Droit social international et européen en mouvement*, Paris, LGDJ, 2019, p. 489 s..

⁶⁷ Στην ιδιωτική μεσαιωνική κοινωνία, κάθε άτομο μπορούσε «να θεμελιώσει τις νόμιμες αξιώσεις του επικαλούμενο το αιώνιο και γενικής ισχύος δίκαιο, κανένας όμως δεν μπορούσε να εμφανισθεί ως θεσπίζων δίκαιο βάσει της δύναμης και της βούλησής του. Με την αμεσότητά τους απέναντι στο δίκαιο ακριβώς οι διάφορες εξουσίες της *societas civilis* μπορούσαν να θέτουν η μία εμπόδια στην άλλη και να αντιτάσσονται σε προσπάθειες της εκάστοτε άλλης πλευράς να αναπτύξει αξιώσεις απόλυτης εξουσίας, προβάλλοντας ικανά ιδεολογικά επιχειρήματα και έχοντας καθαρή τη νομική συνείδησή τους. Σε καμία από αυτές τις εξουσίες δεν μπορεί λοιπόν να αποδοθεί η ιδιότητα του κυρίαρχου ή κατόχου κυριαρχικής εξουσίας». Βλ. Π. Κονδύλη, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, ό. π., σ. 68-69.

⁶⁸ Στην ιδιωτική μεσαιωνική κοινωνία, παρά τη διαρκή αναζήτηση μιας εναρμόνισης, μιας τάξης, επικρατούσε μια «φεουδαρχική αναρχία», «η οποία φαινόταν ότι δημιουργείται από το γεγονός ότι ο καθένας μπορούσε να εγείρει μια θεμιτή αξίωση να ερμηνεύει το δίκαιο της *societas civilis*, που κανείς δεν το είχε δημιουργήσει και κατά συνέπεια όλοι το γνώριζαν εξίσου καλά ή κακά». «[Ο] αδημιούργητος, αιώνιος και αμετάβλητος χαρακτήρας του δικαίου δεν του προσ[έδιδε] απόλυτη δεσμευτική δύναμη, αφού ο καθένας μπορ[ούσε] να το στρέφει κατά βούληση και σύμφωνα με τις ανάγκες του». Βλ. Π. Κονδύλη, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, ό. π., σ. 75-76.

επιτρέποντάς τους να απολαύουν ευρείας αναγνώρισης και, ενδεχομένως, κάποιου αξιόλογου νόμιμου εισοδήματος⁶⁹. Ο εν λόγω «κλήρος» επιδιώκει να προσδιορίσει τη συλλογική πίστη στην Κοινωνία, επιβάλλοντας, κατά τρόπο αυθεντικό, μια ενιαία αντίληψη των πραγμάτων ακόμη και στους ίδιους τους κρατικούς δικαστές. Βεβαίως, τις σχέσεις μεταξύ των μελών του παραπάνω «κλήρου» χαρακτηρίζουν συχνά συγκρούσεις που προκαλούνται τόσο από προσωπικές φιλοδοξίες ή δογματικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε επιστημονικές κοινότητες όσο και από τον ανταγωνισμό που αναπτύσσεται μεταξύ των κέντρων εξουσίας από τα οποία εξαρτώνται τα μέλη αυτά. Εντούτοις, οι αντιθέσεις ως προς το περιεχόμενο των επιμέρους απόψεων που μπορεί να διατυπώνονται από τα εν λόγω μέλη δεν αναιρεί τον ενιαίο χαρακτήρα της λειτουργίας που επιτελούν και που είναι η διαμόρφωση και η εμπέδωση της κυρίαρχης, κάθε φορά, ιδεολογίας.

Η σχέση αυτού του «κλήρου» με τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα είναι σχεδόν υπαρξιακή, διότι ο εν λόγω «κλήρος», ο οποίος φαίνεται να ελέγχει αλλά, κατά κανόνα, νομιμοποιεί την εκάστοτε ολιγαρχία, «επικαλείται συχνά την επιστήμη ως βάση των δογμάτων του και τα ακαδημαϊκά διαπιστευτήρια ως το κλειδί για την απόκτηση κύρους και εξουσίας.»⁷⁰ Τα διάφορα δε δόγματα αυτού του «κλήρου» «εμπεδώνονται μέσω της κυριαρχίας [του] επί των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και των μέσων ενημέρωσης, με τη βοήθεια του ελέγχου που ασκεί η ολιγαρχία στην τεχνική της πληροφορικής και των καναλιών διάδοσης των πολιτισμικών αξιών»⁷¹. Κατά τούτο, ο νεοφεουδαρχικός «κλήρος» έχει κάθε λόγο να προωθεί πανεπιστημιακές μεταρρυθμίσεις που αναπαράγουν όλα τα προαναφερθέντα.

Στο πλαίσιο αυτό, τα μέλη του παραπάνω «κλήρου» επιδιώκουν να μονοπωλούν την ερμηνεία του δικαίου, εκφέροντας τον εξουσιαστικό λόγο που τους εξασφαλίζουν οι προνομιακοί δεσμοί τους με μέσα ενημέρωσης και η προβολή τους από αυτά ως *a priori* διαμορφωτών της κρατούσας επιστημονικής γνώμης. Υποδεικνύουν συχνά στην εκάστοτε κυβερνητική εξουσία τους στόχους και τους τρόπους δράσης της, επικαλούμενοι, τις περισσότερες φορές, *βέλτιστες πρακτικές* που χαρακτηρίζουν ως τέτοιες,

⁶⁹ Πρβλ. I. Benczes- I. Kollai- Z. Mach- G. Vigvári, «Conceptualisation of neo-traditionalism and neo-feudalism, Populist rebellion against modernity in 21st-century Eastern Europe: neo-traditionalism and neo-feudalism», Working Paper n° 2, 2020 [https://populism-europe.com/wp-content/uploads/2021/09/Working-Paper-2.pdf], ιδίως σ. 12.

⁷⁰ J. Kotkin, *The Coming of Neo-Feudalism: A Warning to the Global Middle Class*, Encounter Books, 2020, σ. 19.

⁷¹ *Ibidem*.

διότι επιλέγονται διεθνώς για την εξυπηρέτηση των ίδιων κυρίαρχων πολιτικών. Παραλλήλως, οι «κληρικοί» αυτοί εκπαιδεύουν όλες τις κατηγορίες νομικών -ακόμη και τους δικαστές- και σχολιάζουν το μετέπειτα έργο τους, προωθώντας, μεταξύ άλλων, την αντίληψη ότι οι δικαστές πρέπει να υιοθετούν προεχόντως *συνεπειοκρατικά επιχειρήματα* με βάση τα οποία θα προσαρμόζουν τις αποφάσεις τους στις προαναφερθείσες βέλτιστες πρακτικές, οι οποίες εμφανίζονται ως αντικειμενικώς αναγκαίες. Με όλους αυτούς τους τρόπους, οι παραπάνω «κληρικοί» συμβάλλουν στη ρευστοποίηση και του δικαίου της ανώτατης εκπαίδευσης, απομακρύνοντάς το από το γράμμα του Συντάγματος και των συμφωνιών προς αυτό νόμων και αφήνοντάς το στο έλεος ενός μεταβλητού και, ενίοτε, κυνικού νομικού ρεαλισμού.

Στο κλίμα, λοιπόν, που εμπεδώνει η παραπάνω λειτουργία του νεοφεουδαρχικού «κλήρου», ευνοείται η διαμόρφωση ερμηνειών του άρθρου 16 του Συντάγματος που διευρύνουν τη ρευστοποίηση του συνταγματικού δικαίου, ακόμη και από πρόσωπα που δεν αποτελούν μέλη του εν λόγω «κλήρου».

Τέτοιες ερμηνείες είναι, μεταξύ άλλων, αυτές που πηγάζουν από δημιουργικές επικλήσεις του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, ως σύμβολου πίστης της θεολογίας περί προστασίας των δικαιωμάτων που καλλιεργεί μια βολονταριστική ερμηνεία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και των λεγόμενων κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών της Ένωσης. Για παράδειγμα, το ΔΕΕ επικαλείται το άρθρο 13 του Χάρτη που εγγυάται την ακαδημαϊκή ελευθερία, προσδίδοντας στην τελευταία ένα ευρύ περιεχόμενο το οποίο υπερβαίνει την ελευθερία της έκφρασης που κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ και το οποίο συνάγεται από Συστάσεις της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Γενικής Συνέλευσης του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών⁷². Η ερμηνεία αυτή εντάσσεται σε μια γενικότερη αντίληψη που προωθεί, στις μέρες μας, την όσμωση μεταξύ δικαίου και οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και ηθικών αντιλήψεων, μετατρέποντας σε πηγή ερμηνείας των θεμελιωδών δικαιωμάτων μια πλειάδα πηγών που περιλαμβάνουν, πέραν των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου και της ΕΣΔΑ, τις παραδόσεις των κρατών μελών, το διεθνές δίκαιο, το *soft law*, τις εκθέσεις εμπειρογνομόνων και την αξιολόγηση των συνθηκών της σύγχρονης ζωής. Αυτός ο πλουραλισμός των πηγών, ο οποίος επικαθορίζει

---

⁷² Βλ. ΔΕΕ, 6.10.2020, C-66/18, Επιτροπή κ. Ουγγαρίας, σκέψεις 223-227.

και την ερμηνεία των εθνικών συνταγματικών διατάξεων, αποτυποποιεί το συνταγματικό δίκαιο, καθώς οι πηγές του τελευταίου απομακρύνονται από τις αποφάσεις των αρμόδιων εθνικών ή ευρωπαϊκών οργάνων, εγκαταλείπεται η αυστηρότητα της κανονιστικότητας ως επιταγής και υιοθετείται η διαπλαστικότητα της ρύθμισης που αναφέρεται σε *ήθη* και *πρακτικές* που εκτιμώνται ως επικρατούντα και, πάντως, ως άξια προστασίας⁷³. Η παραπάνω αποτυποποίηση ρευστοποιεί και εργαλειοποιεί το συνταγματικό δίκαιο και την ερμηνεία του, καθώς, εκτός των άλλων, δημιουργεί την αίσθηση ότι, σε κάθε περίπτωση, το εφαρμοστέο δίκαιο είναι ένα εύπλαστο αμάλγαμα θεμελιωδών, εθνικών και ευρωπαϊκών κανόνων που μπορούν να προσαρμόζονται κατά το δοκούν στις κρατούσες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και ηθικές εξελίξεις.

Συνέπεια της υιοθέτησης της παραπάνω προσέγγισης για το κανονιστικό περιεχόμενο του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, είναι ότι η νομολογία του ΔΕΕ, ενώ εκλαμβάνει το Κράτος ως *a priori* πηγή κινδύνων της ακαδημαϊκής ελευθερίας, την οποία συνδέει με την ανάγκη διασφάλισης αυτόνομης υποδομής που είναι αναγκαία για τη διεξαγωγή των επιστημονικών ερευνών και την άσκηση των παιδαγωγικών δραστηριοτήτων⁷⁴, δεν προβληματίζεται καν μήπως η ιδιωτική χρηματοδότηση υπηρεσιών ανώτατης εκπαίδευσης μπορεί να ενέχει *a priori* κι αυτή κινδύνους για την ακαδημαϊκή ελευθερία των διδασκόντων και των διδασκομένων, αλλά μεταφέρει το σχετικό βάρος απόδειξης στα κράτη μέλη η συνταγματική πολιτική των οποίων αναγνωρίζει τέτοιους κινδύνους. Παράπλευρη δε συνέπεια της γενικότερης αντίληψης που απηχεί η παραπάνω αντίληψη για το κανονιστικό περιεχόμενο του Χάρτη είναι επίσης ότι ευνοείται η διαμόρφωση της πεποίθησης πως, και ως προς άλλα άρθρα του, όπως είναι το άρθρο 14, παρ. 3, που εγγυάται την ελευθερία ίδρυσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ο Χάρτης εμφανίζει μια σχετική κανονιστική αυτοτέλεια απέναντι στις λοιπές διατάξεις του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου, η οποία μπορεί να πηγάζει, μάλιστα, από τη δυναμική προσέγγιση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων που έχουν «εμπνεύσει» τον Χάρτη⁷⁵. Αν και, προς το παρόν, η νομολογία του ΔΕΕ δεν φαίνεται να έχει υιοθετήσει μια τόσο δημιουργική ερμηνεία του άρθρου 14, παρ. 3, του

⁷³ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, ό. π., αρ. 30.

⁷⁴ Βλ. ΔΕΕ, 6.10. 2020, C-66/18, Επιτροπή κ. Ουγγαρίας, σκέψη 228.

⁷⁵ Βλ. Ι. Σαρμά, «Η ελευθερία ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων ως ενωσιακό θεμελιώδες δικαίωμα – Το άρθρο 14, παρ. 3, του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Δικαιώματα του Ανθρώπου* (ΔτΑ), 77/2018, σ. 647 επ., *www.constitutionalism, gr*, 3.8.2019, σημεία 18 επ..

Χάρτη⁷⁶, το γενικότερο πνεύμα του τελευταίου, σε συνδυασμό με τις Επεξηγήσεις που τον συνοδεύουν και την προμνησθείσα νομολογία του ΔΕΕ για το άρθρο 13 του Χάρτη, συνηγορεί, πράγματι, στη διαμόρφωση της πεποίθησης ότι το εθνικό δίκαιο πλαισιώνεται από ρευστούς ευρωπαϊκούς κανόνες, το περιεχόμενο των οποίων επηρεάζεται από τις ευεπίφορες δυναμικής ερμηνείας κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών· και τούτο, ενώ, στην πράξη, δεν είναι διόλου προφανές ότι οι παραδόσεις αυτές είναι πράγματι κοινές⁷⁷.

Στην κατηγορία των ερμηνειών που ρευστοποιούν το συνταγματικό δίκαιο, θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και οι απροσδόκητες δυναμικές ή στατικές ερμηνείες του Συντάγματος, όπως η στατική ερμηνεία της παραγράφου 4 του άρθρου 16 την οποία υιοθέτησε η πλειοψηφία της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας στην με αρ. 2411/2012 απόφασή της και σύμφωνα με την οποία το δικαίωμα δωρεάν παιδείας δεν αφορά τις μεταπτυχιακές σπουδές, διότι, «[ό]ταν ο συντακτικός νομοθέτης θέσπισε με το Σύνταγμα του 1975 το εν λόγω κοινωνικό δικαίωμα, και για την ανώτατη εκπαίδευση είχε υπόψη του το θεσμικό πλαίσιο και το κόστος λειτουργίας των προπτυχιακών σπουδών, ενώ απουσίαζαν σχεδόν από τα ελληνικά πανεπιστήμια οι μεταπτυχιακές σπουδές»⁷⁸. Τα πιο πειστικά ερμηνευτικά επιχειρήματα της μειοψηφήσασας άποψης βοηθούν να γίνει κατανοητό ότι μόνη πιθανή εξήγηση για αυτήν την παράδοση ερμηνεία του δικαιώματος στη δωρεάν παιδεία μπορεί να δοθεί από μια συνεπειοκρατική προσέγγισή της: τη μέριμνα εξοικονόμησης δημόσιου χρήματος στην πολύ δύσκολη οικονομική κατάσταση της Χώρας στο πλαίσιο της δημοσιονομικής κρίσης⁷⁹.

Η παραπάνω ερμηνεία, την οποία υιοθέτησε το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο, παρά την κατηγορηματική διατύπωση του άρθρου 16, παρ. 4,

⁷⁶ Το ΔΕΕ, αφενός, εξετάζει από κοινού τα άρθρα 14, παρ. 3, και 16 του Χάρτη, θεωρώντας ότι «η ελευθερία ίδρυσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, δημόσιων ή ιδιωτικών, κατοχυρώνεται ως μία από τις πτυχές της επιχειρηματικής ελευθερίας, οπότε οι δύο αυτές ελευθερίες μπορούν να εξεταστούν από κοινού» (βλ. ΔΕΕ, 6.10. 2020, C-66/18, Επιτροπή κ. Ουγγαρίας, σκέψεις 229-234) και, αφετέρου, έχει κρίνει ότι «η εξέταση υπό το πρίσμα του άρθρου 49 ΣΛΕΕ του περιορισμού τον οποίο θεσπίζει μια εθνική νομοθετική ρύθμιση καλύπτει και τους τυχόν περιορισμούς της άσκησης των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που κατοχυρώνονται στα άρθρα 15 έως 17 του Χάρτη, με συνέπεια να μη χρειάζεται χωριστή εξέταση της επιχειρηματικής ελευθερίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 16 του Χάρτη» (βλ. ΔΕΕ, 7.9.2022, C-391/20, Boriss Cilevičs κ.λπ., σκέψη 56).

⁷⁷ Στην Ευρώπη, η «δοξολογία» της ύπαρξης κοινών συνταγματικών παραδόσεων δεν μπορεί να καλύψει την ετερότητα και τους ανταγωνισμούς θεσμών και παραδόσεων. Βλ. και Ν. Παπασπύρου, *Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού: Διαδρομές και συναντήσεις της αγγλικής, γαλλικής και γερμανικής παράδοσης πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2016, ιδίως σ. 23 επ..

⁷⁸ Σκέψη 8.

⁷⁹ Βλ. C. Yannakopoulos, «Juge constitutionnel et interprétation des normes», Rapport national (Grèce) à la XXXIIIe Table ronde internationale de justice constitutionnelle comparée, 8-9.9.2017, *Annuaire international de justice constitutionnelle* (AIJC), vol. XXXIII-2017, 2018, σ. 307 επ., αρ. 41.

του Συντάγματος που κάνει λόγο για «δικαίωμα δωρεάν παιδείας, σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια», προάγει τη μετάλλαξη σε οικονομική δραστηριότητα της παροχής υπηρεσιών ανώτατης εκπαίδευσης στη βαθμίδα των μεταπτυχιακών σπουδών, επιφέροντας μια ρωγή στο σύστημα ρυθμίσεων του άρθρου 16 την οποία ο συντακτικός νομοθέτης προφανώς δεν ήθελε. Την ίδια στιγμή, η ερμηνεία που επικράτησε στην με αρ. 2411/2012 απόφαση έδωσε την ευκαιρία να διατυπωθούν παροτρύνσεις προς το Συμβούλιο της Επικρατείας να διευρύνει την πρακτική της *contra constitutionem* ερμηνείας του άρθρου 16 και να δεχθεί επιπλέον ότι η παράγραφος 5 αυτού, η οποία ορίζει ότι η «ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά από ιδρύματα που αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με πλήρη αυτοδιοίκηση» αφορά μόνο τα ελληνικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και, επομένως, η παράγραφος 8 δεν απαγορεύει την εγκατάσταση παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων στην Ελλάδα⁸⁰. Ωστόσο, τέτοιου είδους παροτρύνσεις, οι οποίες αφορούν, μάλιστα, και περιπτώσεις που δεν καλύπτονται από το ενωσιακό δίκαιο, θίγουν τον πυρήνα βασικών ρυθμίσεων του άρθρου 16, επιδιώκοντας να τις καταστήσουν ανενεργές χωρίς τυπική αναθεώρησή τους.

Επίλογος

Ο σεβασμός του Κράτους Δικαίου και της Δημοκρατίας επιβάλλει οι θεμελιώδεις διαφωνίες ως προς την οργάνωση και τη λειτουργία της ανώτατης εκπαίδευσης να επιλύονται στο πλαίσιο της τυπικής διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος. Κάθε άλλος μηχανισμός παράκαμψης ή αδρανοποίησης των σαφών διατάξεων του ισχύοντος άρθρου 16 του Συντάγματος επιτείνει απλώς την προϊούσα παρακμή των κεκτημένων του νεωτερικού συνταγματισμού. Τα κεκτημένα αυτά αξιώνουν οι διαφορετικές απόψεις να αναμετρηθούν με ειλικρίνεια και συναινετικό πνεύμα ενώπιον των δύο Βουλών και -ενδιαμέσως, ενώπιον- του εκλογικού σώματος, που, κατά το άρθρο 110 του Συντάγματος, είναι τα όργανα που έχουν την αρμοδιότητα να αποφασίζουν κάθε θεμελιώδη μεταβολή του ισχύοντος νομικού πλαισίου. Αυτή δε η ειλικρίνεια και το συναινετικό πνεύμα απαιτούν από τους υποστηρικτές της ιδιωτικοποίησης των πανεπιστημίων να αφήσουν, κατά μέρος, τις νεοφιλελεύθερες υπεραπλουστεύσεις και τις προσπάθειες ιστορικής υπονόμησης της δημοκρατικότητας των διατάξεων του άρθρου 16, οι οποίες, σε κάθε περίπτωση, έχουν καταστεί αλυσιτελείς μετά από τις επανειλημμένες επιβεβαιώσεις των εν λόγω διατάξεων στο πλαίσιο των αναθεωρητικών

⁸⁰ Βλ. Ν. Αλιβιζάτου, «Ιδιωτικά Πανεπιστήμια: το κόστος της ατολμίας», *ΔτΑ* 77/2018, σ. 641 επ., ιδίως σ. 645.

εγχειρημάτων της Μεταπολίτευσης, και να απαντήσουν σαφώς με ποιους συγκεκριμένους τρόπους, σε περίπτωση ευόδωσης της προσδοκώμενης ιδιωτικοποίησης, προτίθενται να τιθασεύουν αποτελεσματικώς τα ιδιωτικά συμφέροντα, σε μια εποχή διεθνούς ψηφιακού μετασχηματισμού του Κράτους και της Κοινωνίας, στην οποία κανένας δημόσιος θεσμός δεν φαίνεται σε θέση να πλαισιώσει επαρκώς την ιδιωτική επιτελεστικότητα, και σε μια χώρα, όπως η Ελλάδα, στην οποία σχεδόν καμία ιδιωτικοποίηση δεν συνοδεύτηκε, μέχρι σήμερα, από βιώσιμες δικαιοκρατικές εγγυήσεις. Παράλληλα, οι υποστηρικτές των ισχυουσών διατάξεων του άρθρου 16 του Συντάγματος καλούνται, και αυτοί, να παύσουν να περιορίζονται στις υπεραπλουστευμένες διακηρύξεις περί της ανάγκης διατήρησης του δημόσιου χαρακτήρα των πανεπιστημίων ως *a priori* μοναδικής και αδιαμφισβήτητης, δικαιοκρατικής και δημοκρατικής εγγύησης του δημόσιου συμφέροντος. Η δραστική βελτίωση της οργάνωσης και λειτουργίας των δημόσιων εξουσιών και η αντιμετώπιση της τεχνοκρατικής ανεπάρκειας, της πελατειακής λογικής και της διαφθοράς αποτελούν *sine qua non* προϋποθέσεις υπεράσπισης του δημόσιου συμφέροντος. Ο διαρκής εκσυγχρονισμός του δημόσιου πανεπιστημίου αποτελεί αναγκαία συνθήκη κάθε βιώσιμης ανάπτυξης του και δεν πρέπει να αποφεύγεται ως δήθεν υποχρεωτικώς ταυτιζόμενος με τις νεοφιλελεύθερες εκδοχές του εκσυγχρονισμού της ανώτατης εκπαίδευσης. Αν θέλουμε μια δικαιοκρατική, δημοκρατική και βιώσιμη -δηλαδή, κοινωνικώς δίκαιη- ανώτατη εκπαίδευση, πρέπει να προσπαθήσουμε να πάρουμε στα σοβαρά κάθε πτυχή οργάνωσης και λειτουργίας του δημόσιου πανεπιστημίου· όχι μόνο να την υπερασπίσουμε, αλλά και να την επανεφεύρουμε.

* * *

Ο Π. Παυλόπουλος έχει ταχθεί υπέρ της δυνατότητας ίδρυσης ανώτατης μη κρατικής εκπαίδευσης από νομικά πρόσωπα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα που θα ιδρύονται με άδεια του Ελληνικού Δημοσίου και θα τελούν υπό εποπτεία, η οποία θα προσιδιάζει προς εκείνη που θεσπίζεται, κατά το Σύνταγμα, για τα δημόσια ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Ωστόσο, υποστηρίζοντας την ανάγκη σεβασμού του ισχύοντος Συντάγματος, το οποίο δεν προβλέπει την παραπάνω δυνατότητα, δέχεται ότι η τελευταία μπορεί να δοθεί μόνο μετά από αναθεώρηση του άρθρου 16, σύμφωνα με τη διαδικασία του άρθρου 110⁸¹. Μέχρι σήμερα, τόσο η

⁸¹ Βλ., αντί άλλων, Π. Παυλόπουλος, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος υπό το πρίσμα της κοινοβουλευτικής εμπειρίας*, Εκδόσεις Α.Α. Λιβάνη, 2010, σ. 108 επ., του ίδιου, «Σημεία ομιλίας του Προέδρου της Δημοκρατίας κ. Προκοπίου Παυλοπούλου κατά τον εορτασμό των 180 χρόνων του

ακλόνητη θέση του τιμώμενου ως υπερασπιστή της κανονιστικής υπεροχής των συνταγματικών διατάξεων και ως αρνητή κάθε «υποδόριας» σύμφωνης με υποδεέστερους κανόνες ερμηνείας τους⁸², όσο και η αντιπαράθεσή του με τις ακρότητες των νεοφιλελεύθερων πολιτικών⁸³, δεν ήταν χωρίς τίμημα για αυτόν. Οι επιλογές του αυτές μαρτυρούν ότι ο Π. Παυλόπουλος δεν επιδιώκει την εύκολη αναγνώριση. Αποδεικνύουν συνάμα πως ακολουθεί με συνέπεια το απόφθεγμα του P. Bourget, με το οποίο διάνθιζε τη μεστή διδασκαλία του στα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα, γοητεύοντας και εμπνέοντας τους φοιτητές του: «*Πρέπει να ζούμε όπως σκεφτόμαστε, αλλιώς θα καταλήξουμε να σκεφτόμαστε όπως έχουμε ζήσει*»⁸⁴.

ΕΜΠ», 12.12.2017 [https://www.presidency.gr/simeia-omilias-toy-proedroy-tis-dimokratias-k-prokopiou-paylopyloy-kata-ton-eortasmo-ton-180-chronon-toy-emp/].

⁸² Βλ., μεταξύ άλλων, Π. Παυλόπουλος, «Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων ή δικαστικός έλεγχος της νομιμότητας του Συντάγματος, Με αφορμή την απόφαση της 28ης Ιουλίου 1987 του Συνταγματικού Συμβουλίου της Γαλλίας», *Νομικό Βήμα* (NoB) 36 (1988), σ. 13 επ., του ιδίου, «Η επικαιρότητα του «Νόμου της Επιδαύρου» (“Σύνταγμα του Άστρους του 1823”) ως προς την υπεράσπιση της κανονιστικής υπεροχής του Συντάγματος μπροστά στο διαβρωτικό φαινόμενο της προσφάτως επιχειρούμενης σύμφωνης με τον Νόμο ερμηνείας και εφαρμογής του στην πράξη», www.constitutionalism.gr, 5.9.2023.

⁸³ Βλ., μεταξύ άλλων, Π. Παυλόπουλος, *Το δημόσιο δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης. Ο οικονομικός «Λαβύρινθος», ο νεοφιλελεύθερος «Μινώταυρος» και ο θεσμικός «Θησέας»*, Εκδόσεις Α.Α. Λιβάνη, α΄ έκδοση, 2013, β΄ έκδοση, 2014, του ιδίου, «Η διάβρωση της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας λόγω της επικυριαρχίας του “οικονομικού” επί του “θεσμικού”», *Εφημερίδα* 4/2018, σ. 378 επ..

⁸⁴ «*Il faut vivre comme on pense, sinon tôt ou tard on finira par penser comme on a vécu*» (Le Démon de midi, 1914).